

להאמין באשליה

זהות יהודית, ההלכה והמגע האנושי

יעקב נתנאל בולג

במשך זמן רב נתפסה התורה בעולם הדתי כבעלת הבלעדיות המוחלטת על משמעות החיים והקיום האנושי. ולא כך הוא. לעולם אנו ניגשים לקריאת התורה וידינו מלוכלכות. אנו מבקשים לחליץ מתוך הכתוב את משמעותו, האותיות מיטשטשות בין כתמי אצבעותינו, ואנו נשארים במבוכה. כיצד נבדיל בין המשמעות הצפונה בתורה לבין כתמיו של האנושי עליה? לפעמים עולים בי הגעגועים לישיבה. להיות שוב תלמיד חכם, המאמין בכל לבו כי התורה איננה רק תיאור של המציאות, אלא החיים עצמם. הלימוד הופך למעשה שהוא תכלית הכול, הוא מצדיק את עצמו ונושא את נושאו. קיום כל פרט קטן בהלכה הוא ממשי ובעל ערך כמו כל חיתול שאם מחליפה לתינוקה.

הכותב הוא בוגר
ישיבת ההסדר
בעתניאל צייר,
ולומד אומנות

הלמדן שוכח את גופו, שוכח שאוזניו ועיניו הן אלו שקוראות, שוכח שמושגיו על החיים, על הטוב והרע, קודמים לטקסט ומנחים אותו עם הקריאה. הוא סבור שהוא הרוח הטהורה, שהגוף נושא אותה, שהוא מתבונן בעולם דרך עיניים שהן לא יותר מפתחים חלולים, המשקפים מולו בצלילות את אמת התורה. כך יכול היה הרמב"ם לקרוא את התורה כמסמך אריסטוטלי, כך יכולה הקבלה בלי ניד עפעף לטעון כי התורה מושתתת על יסודות נאו־אפלטוניים, כך קוראת הגמרא את המשנה. חוסר המודעות העצמית מאפשר בתמימות להשליך את דמותינו על דברי התורה, את מכלול האמונות האנושיות שבהן אנו מחזיקים, לראות את כל זאת בתוך התורה. כמו ילד מתבגר המכיר לראשונה את גופו, בני הדור שלי נבוכים לגלות שאיננו יכולים בפשטות כזאת, מהולה

בפאתוס, להתיימר לרבר בשם אלוהים, בזמן ששיקולים סוציולוגיים והבניות חברתיות גורמים לקולנו לרעוד.

מכאן באתי ללמד זכות על הטוענים כי חשיפת התרמית, ניתוח ביקורתי של ההשפעות החיצוניות על אופן לימוד התורה, היא כפירה. המצוקה הגדולה שאנו שרויים בה איננה עוד ויכוח מודרני על מה נלמד מתוך התורה, אלא היא סימן שאלה על עצם יכולתו של הלומד להגיע אל דבר אלוהים באמצעות כלי הקריאה האנושיים. המגזר האולטרה-אורתודוקסי מפקיע מהלומד את סמכותו הפרשנית כאדם. הוא מאפשר לו להבין את הטקסט רק באמצעות ספרי פרשנות מסוימים נבחרים, ורק באמצעות דמויות רבניות מסוימות. דרך זו מפקיעה לעצמה את התואר "מסורתית", כי לכאורה היא המשך המגמה התמימה המתוארת לעיל. אבל צורת חשיבה זו סותרת את עצמה. היא נגועה בחוסר מודעות לאופן הקריאה שלה, שהוא סלקטיבי בצורה בלתי נסבלת, מקבל חלקי ציטוטים ומזניח אחרים, ובעיקר מתיימר להבין את האמת המוחלטת של התורה בזמן שהוא נצמד לאופן פרשנות צר אופקים. אבל קשה שלא להבין את הפופולריות העולה של צורת חיים פונדמנטליסטית זו כשמבינים את הפחדים שמהם היא מונעת. שאלה זו, כיצד אפשר להאמין למעשה בדבר כלשהו, מהדהדת כיום ברחבי כל העולם המערבי. אם הכול הוא תוצר של אופן המבט שלנו, איך נוכל לבטוח באמיתות של רעיון או של מערכת כלשהי, בלי לחשוש בידינו המלכלכות אותם? כבר הראו לנו את הצד האחורי המכוער של כל חלק וחלק בחיינו. מעולם לא האמנו להבטחות של פוליטיקאים, אבל צורם שוב ושוב לגלות שבכל תחומי החיים ישנה פוליטיקה; שהאופן שבו אנו חווים יופי של אישה הוא תוצר של אינטרסים כלכליים שמעוניינים לגרום לנו לצרוך יותר מכוניות ויותר שוקולד; שאהבה למדינה היא לא פעם מסווה לשנאת הזר. פירוק המשמעות לא פסח על שום תחום, מדע, אמנות, לאומיות ודת. המשבר כואב לנו יותר מכול כשהוא מגיע לדת, כי ההבנה שמה שאמור להיות דברי אלוהים חיים מתעצב על ידי האדם - גורמת לנו ייאוש.

הגמרא מעידה כי עוד בימיה לא הייתה חפיפה בין זהות יהודית לשורת הדין של ההלכה. עמי ארצות אוכלים קודשים בחוץ ונוהרים במעשר שני בפנים,¹ מחמירים כשאינן צורך ומקלים באיסורים. אם ההלכה מתירה, מדוע הם אוסרים? גם הזהות העכשווית של אדם דתי איננה חופפת לשורת הדין. מצוות מסוימות תופסות את מרכז הבמה והן אמת המידה המרכזית לדתיות, כדוגמת שבת, תפילות וכשרות. אחרות רלוונטיות פחות, עד כדי רמיסה מוחלטת. עוד לא נולד המעסיק שיוכרו כחילוני עקב הלנת שכר שכיר. המתח הזה מפרנס דורות של רבני קהילות בערבי שבת, הטורחים להזכיר לבאי בית הכנסת כי אלוהים חפץ לא רק במצוות החביבות עליהם, אלא גם באחרות שלא זכו לתשומת לבם.

ישנה הפרדה בין מנגנון פסיקת ההלכה בידי תלמידי החכמים לבין אופן התקבלותה בקהל. לציבור יש עמדות משלו באשר לקביעת סדרי העדיפויות - מה שייך לליבת הזהות הדתית ומה מצוי בפריפריה שלה. זכור לי סיפורו המשעשע של הרב מנחם פרומן, כיצד ניסה לשווא לשכנע את אנשי תקוע למקם את מחיצת עזרת הנשים לאורכו

של בית הכנסת כדי שנשים לא יצטרכו לשבת מאחור. פעמים רבות אנו מתמרמרים על הרבנים שפוסקים הלכה מתוך שמרנות שאיננה מחויבת מן המקורות. אבל לא פעם הבעיה איננה ברבנים כי אם בקהל. הרב נתן לאיום מתמיד שהוא ייתפס בעיני בני קהילתו כלא מחמיר, כלא רציני, כלא רב.

אוסף העמדות והערכים האלה של הציבור קודם לכל תורה, והוא למעשה מרכיב את הזהות היהודית של החברה. הזהות הזאת קובעת מה יילמד מתוך התורה, אילו מסרים אנחנו מוכנים לשמוע מתוכה ומי מוסמך להשמיע אותם. הפחד שלנו מלהכיר בשיקולים וצרכים אנושיים, מצרכינו שלנו, כחלק מרצון האל גורם לנו לשמר את דמות המחמיר, את האנטי-חברתי, כדתיות "רצינית". חוסר האמון שלנו באדם המפרש את התורה יוצר חשד מתמיד מול הדת שלנו - עד כמה היא כנה, עד כמה היא דבר אלוהים. דינמיקה זו מרוקנת למעשה את האפשרות של הרב להשפיע על הציבור ולפסוק הלכה. היא כופה עליו היצמדות בלתי מתפשרת לפני השטח של הטקסט ולפרשנות הכי חמורת סבר שלו.

דווקא ההלכה המסורתית הכילה בתוכה את אותה סתירה. היא האמינה כי לקולו של הציבור ישנה משמעות בפסיקת ההלכה, לא פחות מלהיגיון ההלכתי של הרב. גזירות נגזרו על ידי חז"ל, ובוטלו כי העם לא שמר אותן. ולהפך, עד היום מקפידה ההלכה בקנאות על חומרה דרבי זירא, גזירה שציבור הנשים קיבל עליו ללא הוראה מלמעלה. האמון באנושי, ובעצם בזהות של הקהל, מספק לתורה את הנקודה הארכימדית שלה היא זקוקה ויוצר דינמיקה מאוזנת, שמאפשרת להלכה להשתנות ולהתאים את עצמה. באופן מסורתי הרב הוא אחראי על שמירת האיזון העדין הזה, בין הכתבת דבר ההלכה לבין ההיענות לצורכי הקהל. אולם הפחד וההסתגרות מהחילון וההשכלה בשילוב עם השואה מחקו את הזהות היהודית. כבר כמעט אין מסורות משפחתיות, ואלו הקיימות זוכות למעמד משני מול הספרות ההלכתית. פנינו ללימוד הלכה מתוך ספרים, בלי הבנה של הגורם האנושי המאזן. הזהות היהודית ניסתה להתבסס מחדש על טקסטים הלכתיים נטולי הקשר ובכך הפכה להיות פונקציה המפנה לעצמה ולכן קורסת פנימה. כאמור לא ההלכה היא הבעיה. אנחנו הם המשוכנעים כי ישנו פער בין האנושי לאלוהי, בין דברי התורה ה"אותנטיים" לבין דבר האדם המונע מנוחותו ומיצריו. אנחנו חושדים ברבנים המקלים, או חושדים במניפולטיביות של הרב המחמיר, ונמצאנו מסורסים מכאן ומכאן. כל ניסיון לספק דתיות רלוונטית נחשד כמהלך של חילון, ובהיעדר רלוונטיות נותרת התורה קרושה ומרוחקת, ואיך לומר, לא רלוונטית. אין צורך אפוא בשינויים בהלכה, ואין בידי רבנים לספק תשובה למצב. אנו צריכים לשנות את התשתית, את עינינו הקוראות, את התרבות, את הזהות הדתית עצמה.

עלינו לכרות מחדש ברית עם האנושי. לכאורה הציונות הדתית שילבה אִמון בחול ובמודרניות עם דבקות בתורה היהודית. גם המסורת מבית מדרשו של הרש"ר הירש הכירה בערך של תורה עם עבודה, מתוך ייחוס חשיבות שווה לשני הצדדים. העוצמה המיסטית של תורת הרב קוק, לעומת זאת, סטתה מן המהלך הזה. היא העניקה תוקף רוחני לעולם החול מתוך המחשבה שהתורה היא העומק הפנימי של כל הקיום. זו הפכה בידי תלמידיו לאמצעי לניכוס וכיבוש של כל מרחבי החיים. ההצדקה ללימוד

באקדמיה, לעיסוק בפילוסופיה או באמנות, הייתה שווה עוד דרך לגלות את אור ה' בעולם, אבל מתחת לפני השטח היה ברור מהי ההיררכיה. משהתברר שלטריטוריות הכבושות האלו יש מוטיבציות לעצמאות, היא התנכרה אליהן. כך, משסירבה החברה הישראלית לייעוד המשיחי שהטילו עליה תלמידי הרב קוק, האמונה בחילונים הפכה להטפת מוסר בלתי פוסקת, המלווה ביומרה להנהיג אותם ולהעניק להם את המשמעות האבודה שהם מחפשים. גם האקדמיה שפנתה לכיוון פוסט-מודרני הפכה לאויב שמוותר לו ללמד אותנו פיזיקה שימושית והנדסה, אבל אסור לו בשום פנים ואופן להתעסק במשמעות וברוח.

עלינו לשוב ולבחון בעין אוהדת את רוח האדם, אף על פי שזו משימה שתילאץ לעמוד במתקפה בלתי פוסקת של ציניות. כבר זמן מה שהציטייטיסט מכתוב לנו חוסר יכולת להאמין במשמעות כלשהי שהאדם מסוגל להעמיד. פרויד ביקש לחשוף את הלא מודע כדי לעזור לנו להתפכח מהאשליות ולבחון את המציאות במבט רציונלי. מרגע שנפתחה תיבת הפנדורה התברר שבכל מקום אנו נתונים לשליטתם של מניעים לא מודעים, ורעיון הרציונליות התמסמס. אבל אם נשקיף במבט לאחור על המאה העשרים נראה שבני אדם לא חדלו להעמיד אידאולוגיות חדשות, במקביל לדבקותם באלו הישנות. בניגוד לכל הציפיות של המודרניסטים, הדת לא איבדה את מקומה בחיי האדם.

האשליות בחיינו, כך נראה, חשובות יותר מכל נקודת מבט רציונלית. בעולם פוסט מודרני, האדם הדתי מסוגל להיות הסוכן החברתי הנושא עימו עמדה הדורשת משמעות מהמציאות. אדם המבין שדמותו של אלוהים עוצבה בידי בני אדם ובכל זאת מסוגל להתפלל בדבקות, הוא זה שיוכל להתקיים בעולם רווי ביקורתיות, ולהמשיך להאמין ברוחו של האדם. אולי האדם הדתי יוכל לשוב לעסוק באומנות באותה חרדת קודש שאבדה לה במציאות העכשווית הקלילה והמצועצעת. אני מבקש לפנות אל תורתו של הפסיכואנליטיקאי דונלד ויניקוט, כדי למצוא בה בסיס לאותה אמונה ברוח האנושית:

רגלי הילד אינן חייבות להיות כל העת נטועות בחוזקה באדמה. כשילדה קטנה משתוקקת לעוף, איננו אומרים לה, "ילדים אינם עפים". אנו מרימים אותה מעל לראשנו ומציבים אותה על גבי הארון, כדי שתרגיש כאילו היא עפה כציפור אל קנה - כוונתי כי איננו מאלצים את הילד הקטן להכיר את המציאות... הילד מגיע רק בהדרגה להבנה שהעולם אינו כפי שדמיינו לעצמו, וכי הדמיון אינו זהה בדיוק לעולם, האחד זקוק לשני.²

בתהליך הצמיחה של הילד המחשבה שהוא בעל שליטה בלתי מוגבלת בעולם נשללת בהדרגה. אבל ההפרדה בין עולם הדמיון הפנימי לעולם האובייקטיבי החיצוני מתפתחת בהדרגה, ואתה מתפתח מרחב ביניים בין שני העולמות. המרחב הפוטנציאלי, כפי שמכנה אותו ויניקוט, בא לידי ביטוי בחיים הבוגרים "בחווייה העזה השייכת לאומנויות, הדת, ולחיים עתירי דמיון, וכן לעבודה מדעית יוצרת".³ במרחב זה אין צורך לשאול

2 "העולם במנות קטנות" (דונלד ויניקוט 1964), מצוטט במבוא של אסנת אראל לספרו של דונלד ויניקוט, **עצמי אמיתי, עצמי כוזב**, תל אביב 2009.

3 אובייקטים של מעבר ותופעות מעבר, עמ' 47. משחק ומציאות, תל אביב 1995.

מה אובייקטיבי ומתקיים במנותק מאתנו, ומה נוצר בידי היצירתיות שלנו. אפילו סרט הדרמה הריאליסטי מכולם אינו זקוק שנוכיח את אמיתות עלילתו, כי ההנאה והערך שאנו מפיקים ממנו אינם מתרחשים בעולם שבחוץ. ואולם הם גם לא חוויה פנימית של הצופה. הם מתרחשים בתווך, מתבססים על סרט הצילום והמראות המוקרנים מבחוץ, אבל גם בממשות שאנו חווים בתוכנו. מאחר שיצירות אמנות אינן חוויה פנימית, הן מאפשרות לנו לחלוק אותן עם אחרים. גם אם כל קורא של שיר מפרש אותו מעט אחרת, עדיין ישנו גרעין משותף שנשמר בכל הקריאות, השיר עצמו.

במרחב הפוטנציאלי, בין הפנים לחוץ, נמצאת גם הדת. אדם מאמין איננו נזקק לשאלה מה מחוויית האמונה שלו אכן התרחש בחוץ, אם הלך אברהם ההיסטורי בדרך משכם לחברון, ואם אכילת בשר וחלב יחד אכן תפגע בו. מנגד, אנו יודעים כי כל זה איננו רק פנטזיה יצירתית שלנו. את דברי התורה אנו למדים מן הטקסט שנמצא מחוצה לנו, עליו אפשר לדון, ולפרש אותו פרשנות טובה יותר או פחות. הטקסט הזה הוא ממשי, הוא לא דמיון שרירותי שלנו, ואנחנו לא יכולים לעשות בו ככל שנרצה. אנו חולקים את חוויותינו במשותף בבית הכנסת, בבית המדרש ומעל לשולחן השבת. תפיסת התורה במונחי המודל הזה תאיים על אדם מאמין רק אם לא יבין עד הסוף את הממשות והערך הרב שיש להתרחשויות אותם המודל מתאר. החלוקה בין אשליות הממלאות את חיי האדם לבין המציאות כשלעצמה הקיימת אי-שם בחוץ, היא עצמה אשליה. בני אדם מאז ומעולם פירשו את המציאות לא רק כסך העובדות הממלאות אותה, אלא באמצעות הסיפורים שהם הרכיבו מעובדות אלה. ובכל סיפור כזה יש יותר ממעט דמיון.

כאנשים מאמינים אנחנו יכולים לגשת למציאות ולהסכים להשתתף במשחק האנושי. יוצר מאמין הוא צייר שמסוגל להאמין באמונה שלמה בַּאֲמַת שבאופן שבו הוא רואה את העולם, גם אם מצלמות וידאו וסטילס מספרות סיפור ריאליסטי בהרבה. אינני טוען לרען שישנו איפשהו עולם ערכים שיש ללמוד אותו, בוודאי לא בעולם האמנות ובעולם התרבות כמות שאנו מכירים אותם. ההנחה שלי היא שאין לתרבות שסביבנו מערך אמונות יצוק שיש לאמץ, וגם שלא נדרש לבנות כזה. אנחנו צריכים להיות נוחים להשפעה, ולתת אמון בזרמים ובקבוצות שיווצרו וכבר עכשיו נוצרים בזכות ההשפעות ההרדיות שבין התרבות ליהדות.

אנו זקוקים לבעלי חלומות חדשים, לאלו המדברים בשפת המרחב הפוטנציאלי. עיצוב זהות היהודית שלנו יהיה נתון בידיהם של מי שיאמינו לחלומות, אף שיכירו באשליה שבהם. רק להם נוכל לקרוא מאמינים. אפשר לומר שהשבת נכנסת בשעה כזאת וכזאת, רק כשמבינים את הפרדוקס, שישראל הם המקדשים את הזמנים, שיש פה תלות הדדית בין החוץ לפנים. כדי שלא להידרדר שוב למאבקים בין העצמי לאלוהי, בין הפנים לחוץ, אנחנו צריכים זהות תרבותית מגובשת. אין הכוונה לניסוח של מניפסטים בשלל תחומים תרבותיים, "לכבוש" את המחול, התיאטרון, השירה ושאר האמנויות כמו ש"כבש" הציבור הדתי את הצבא, ההיי-טק ולאחרונה גם את הפוליטיקה. אנחנו צריכים להניח לתחומי הרוח האנושיים לעצב את זהותנו, להרשות לעצמנו לבחון את מערכת הערכים שלנו אל מול מה שיופיע בשדות הזרים הללו. יש לוותר על החשדנות השרויה בעולם התורה כלפי אלו שעלולים להציב לו תחרות. רק כך יהיה אדם שיקרא את התורה, יגיב אליה, יפרש אותה. לא נורא אם נגלה שמשמעות

הקיום אינה נובעת רק מדפי הגמרא, מניגונים חסידיים או משמירת הלכה. הזיקה שיש לנו למקורות ולמסורת לא תיעלם באחת. רק ילד הבטוח שהסמרטוט המלוכלך שלו עומד בפני סכנת השמדה, אינו מסוגל להניח אותו מהיד. אולי נגלה שאלות חדשות וקשיים חדשים שהתורה מציבה לנו, אבל בדרך הזאת יש סיכוי להאמין בכנות שזו תורת האדם.

כשאדם מבוגר תובע מאיתנו להכיר באובייקטיביות של התופעות הסובייקטיביות שלו, אנו מבחינים או מאבחנים שיגעון, ואולם, כשהמבוגר מצליח ליהנות מתחום הביניים האישי שלו בלי להעמיד תביעות, אז יש ביכולתנו להכיר בתחומי הביניים המשותפים שלנו, ואנו שמחים למצוא מידה של חפיפה ביניהם, כלומר חוויות משותפות של חברים בקבוצה בתחום האמנות, הדת או הפילוסופיה.⁴

המפתח להתמודדות עם סוגיות של יחסי דת ומדינה טמון בהבחנה בין התביעה להכיר בדת כתופעה אובייקטיבית לבין הבקשה לאפשר למעוניינים בכך לחוות אותה. רק דת שאינה כופה על האחר להתייחס אליה באובייקטיביות, שאינה כופה עליו להשתתף בטקסיה ולעמוד בדרישותיה, מאפשרת לו להתייחס אליה ברצינות. אדם חילוני איננו תינוק שנשבה, שלא זכה להתפכח מהאשליה. אדם חילוני בוחר מסיבה זו או אחרת שלא להשתתף בסיפור. הכבוד לאופציה החילונית הוא ההכרה בגבול החיצוני של המרחב הפוטנציאלי שבו שרויה התורה. הכרה בתחום הזה היא הדרך היחידה להעניק לו משמעות. פריצה של הגבול הזה והתייחסות לתורה כאל עוד עובדה אמפירית, פירושו הפיכת הדת למאגיה פרימיטיבית שאנחנו, בניגוד לחלק מאבותינו, פשוט איננו מסוגלים להאמין בה.

שאלה נוספת וכבדה בהרבה היא ההתייחסות לנוכחות הערבית במרחב סביבנו. אי אפשר להתעלם מהעובדה שהסיפור הסובייקטיבי שלנו מתנגש חזיתית עם סיפור אחר, ולהתנגשות הזאת יש מחיר דמים. נדרש פה תהליך ארוך, אבל אין ספק שלנו כדתיים יש אחריות להשלכות של התורה שלנו. החשש מהצד שכנגד מערב פחד מציאותי ודמיון, וגם כאן אנחנו נדרשים להרפות את האחיזה כדי לגלות שהאמונה שלנו לא תינזק אם נכיר את החגים והמסורת של הדת השכנה שלנו, האסלאם. כיום ישראלים אינם מוכנים ללמוד את השפה הערבית ולהכיר את התרבות הערבית, ואפילו אינם יכולים לסבול את המראה של הערבייה היוצאת לשופינג אתם באותו קניון. התרבות שלנו מדחיקה את הנוכחות של הערבים במרחב, והדבר מספק חומר גלם בשפע לתדלוק הסכסוך. מאחר שהמאמר הזה הוא שיח פנים־יהודי אפשר להניח בצד לרגע את האשמה המרובה של הצד שכנגד. רק טוב אפשר לראות בעולם שבו מורה ערבי, ולו רק למקצועות המדעים, יוכל ללמד בבית ספר ממלכתי־דתי, שבו ילמדו הילדים הדתיים ערבית מדוברת, לשם שינוי, ולא ערבית ספרותית מנוכרת שתישכח במהרה.

מן הסופר או מן הפילוסוף אנו מבקשים עצה או חוות דעת. אין אנו מסכימים שיותירו את העולם תלוי על בלימה, וברצוננו שינקטו עמדה. הסופר והפילוסוף אינם יכולים להתנער מהאחריות שיש לאדם המדבר... התוכחה כנגד השתמטות מופנית אך לעיתים רחוקות כלפי הצייר. אין כועסים על סזאן שחי במסתור במהלך מלחמת 1870, והכל מצטטים בכבוד את אימרתו: "זה מפחיד, החיים". כל זאת בעוד שהפחות בתלמידים, מאז ניטשה, היה זנח ללא שהיות את הפילוסופיה, אילו היו אומרים לו כי היא איננה מלמדת אותנו לחיות כאנשים גדולים. כאילו הייתה בעיסוקו של הצייר בהילות המתנשאת מעבר לכל בהילות אחרת. הוא מתהלך בינינו, חזק או חלש בחייו, אך הוא ריבון ללא עוררין בהרהורו המתמשך בעולם, ללא שום טכניקה מלבד זו הניתנת לעיניו וליריו מכוח הראייה ומכוח הציור. הוא נחוש לחלץ מעולם זה - שבו מצלצלות השערוריות התפארות של ההיסטוריה - תמונות, שיתרמו אך בקושי לכעסיהם ולתקותיהם של בני האדם.⁵

במהלך הדורות ספגה התורה השפעות מכיוונים שונים, וכל אחד מהם הפריח בה פנים חדשות. ואולם כלפי השפעות מתחומי האמנות היא נותרה מסוגרת. אולי עיסוק של אנשים בעלי זיקה לתורה ירענן את הדרך שלנו לעמוד מול הלא מילולי שבחיים, ויאפשר לנו להרחיב את מקורות ההשראה של הזהות שלנו. אנו נדרשים לפתח זהות המבוססת לא רק על לימוד תאורטי ושמירת מנהגים, אלא גם על חוויית הקיום האנושית. הרבה מילים נאמרות בבתי המדרש, הרבה התקדמנו ביכולתנו להבין את סוגיות הש"ס ואת פסוקי התורה. נותר רק לשאול כיצד כל זה עוזר לנו להבין את האדם הקורא אותם.